

**ЎЗБЕКИСТОННИНГ МУСТАҚИЛ
ТАРАҚҚИЁТ ЙЎЛИ ВА ИЖТИМОЙ-
ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ЯНГИЛАНИШИ**

II ҚИСМ

**Ёш олимлар илмий конференцияси
материаллари**

Тошкент-2011

МАТНЛАРНИ ЛИНГВИСТИК ТАХРИРЛАШНИНГ ПСИХОЛОГИК АСОСЛАРИ

Тил – ижтимоий ходиса. Тилнинг ижтимоийлигидан келиб чиқиб, фан-техника жадал равишда ривожланаётган бир пайтда ривожланган давлатларда миллий тилни ривожлантириш, оптимал кўринишга келтириш, формаллаштириш борасида самарали ишлар қилинмоқда. Жумладан, Socrat, “AABBYU Lingvo” каби электрон лўғатларининг яратилиши кўпчилик учун қувонарли ҳол бўлди. Ушбу лўғатлар кундан кунга сайқалланиб, ҳатто уларнинг кейинги, бойитилган вариантлари ҳам ишлаб чиқилди. Бутун дунёга танилган, ўз фойдаланувчиларига вақтни тежашда, самарадорликка эришишларида ёрдам берувчи “AABBYU Lingvo” да инглиз, испан, хитой, рус, француз, турк, италян, немис, лотин ва украин тилларининг лексик бойлиги жамланган. Бугунги кунда Ўзбек тилининг дунё микёсидаги аҳамиятини ошириш ва бошқа дунё тиллари каторига кўшиш учун бир қатор лингвистик масалаларни ҳал этиш тилшунослар олдидаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Шундай вазифалардан бири ўзбекча матнларни компьютер воситасида таҳрир қилувчи дастурнинг лингвистик мезонларини ишлаб чиқишдир.

Лингвистик таҳрирлаш (корректур) – турли кўринишдаги (илмий, бадиий, публицистик ва расмий услублардаги) матнларнинг орфографик, грамматик, стилистик ҳамда мантикий қурилишдаги хатоларини тўғрилаш демакдир. Матнларни таҳрирлаш икки усулда амалга оширилади:

1. Инсон томонидан матнларнинг таҳрирланиши (муҳаррирлик иши).
2. Компьютер воситасида таҳрирлаш (автоматик таҳрир).

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳар икки ҳолатда ҳам мутахассиснинг фаолияти (қобилият, темперамент, характер, иродавий сифатлар, ижтимоий ҳолати) муҳим аҳамиятга эга. Муҳаррир матнларни бевосита таҳрир қилади, автоматик таҳрирда эса тилшунос билвосита қатнашади, яъни таҳрирлаш дастурининг лингвистик базасини яратиб беради.

Бугунги кунда тилшунос ўзининг индивидуал психологик хусусиятларини, қобилияти ва малакасини инновацион технологиялар воситасида намоён эта билса, унинг мақсадли ҳаракати ўз самарасини беради. Инсон фаолиятида билиш жараёнлари (сезги, идрок, диққат, тафаккур, хотира, нутқ) муҳим аҳамиятга эга.

Кўп ҳолларда идрокимиз таркибига ўтмишдаги тажриба билан бирга ҳаёл тасаввурлари ҳам қиради. Идрокнинг мазмуни баъзан идрок қилинаётган объектининг ўзига қараганда кенгрок, бойрок бўлади. Масалан, биз уй ичида туриб, киров босган дераза ойнасига қарасак, одатда, киров аллақандай тропик ўрмон ва гулларга ўхшаб кўринади. Масалан, уй сўзига

қўшимчалар комбинациясини бириктиришда асос +луғавий шакл ясовчи қўшимча +синтактик шакл ясовчи қўшимча тартибига амал қилинади ва қуйидаги кетма-кетлик ҳосил қилинади:

- Уй+даги
- Уй+даги+лар
- Уй+даги+лар+га
- Уй+даги+лар+га+ми
- Уй+даги+лар+им
- Уй+даги+лар+им+ни+ми
- Уй+даги+ни+ми
- Уй+даги+лар+нинг
- Уй+даги+лар+нинг+ми
- Уй+даги+ми
- Уй+даги+ни...

Жами 5000 га яқин қўшимчалар комбинациясини ҳосил қилиш жараёнида мутахассиснинг идрок қилиш механизми физиологик жиҳатдан толиқади. Натижада, уй+даги+лар+им+даги+лар+им+ми тузилмасини тўғри, деб ҳисоблайди.

Агар идрок қилаётган бирон нарса ёки ҳодиса янги ёхуд номаълум бўлса, бизда дарров фикр фаолияти бошланиб, “бу нима?”, “бунинг номи нима?”, “бу қандай ҳодиса?” деган саволлар туғилади. Бу ҳол ҳам идрок жараёнида тафаккурнинг иштирокини кўрсатади.

Дикқат ёрдамида онгимиз ўзимиз учун аҳамиятли бўлган нарсалар, ҳодисалар, предметлар моҳиятига қаратилади, яъни дикқат – онгинг йўналганлигини тушунтирувчи психик жараёндир. Дикқат бизга айни вақтда керак бўлган объектни шу турфа объектлар орасидан ажратиб, уни ўрганиш ёки танишишга имкон беради.

Матнни таҳрир қилиш жараёнидаги шахс фаолияти қуйидаги босқичларда намоён бўлади:

Матнни ўқиш ва ундаги номувофикликларни аниқлаш:

- а) имло хатоларини топиш;
- б) пунктацион хатоларни ажратиш;
- в) услубий номувофикликларни аниқлаш;
- г) паронимларни нотўғри қўллаш ҳолатларини белгилаш;
- д) синонимлардан нотўғри фойдаланиш;
- е) мантикий номувофикликларни аниқлаш ва унинг сабабларини белгилаш.

2. Матндаги нуқсонларни тузатиш ва муқобил вариантлар топиш.

Психологик омиллар матнни услубий ва мантикий нуқтаи назардан таҳрир қилишда кўпроқ намоён бўлади.

Психологик омиллар матннинг илмий ёки бадиийлиги, катта ёки кичиклиги, қандай шахс томонидан қайси вазиятда айтилганига қараб турли даражада иштирок этади.

Автоматик тахрирда психологик омилларни эътиборга олиш имконияти нисбатан камрок. Аммо автоматик тахрир дастурини тузишда сўзларнинг услуб ва талабига мос келувчи бир неча вариантини мақсадга мувофиқ.

Матнни механик тарзда (қўлда) тахрир қилишда ҳам, автоматик тахрирда ҳам муҳаррирнинг тайёрлик даражаси муҳимдир. Автоматик тахрир техника томонидан амалга оширилса ҳам, уни инсон бошқаради. Тайёр дастурни буйруққа киритиш, улардан фойдаланишда инсон омили муҳим ўрин тутаети. Шундай экан, матннинг тўлиқ, мукамал тахририни амалга ошириш учун куйидагилар талаб қилинади:

- Шахснинг рухий тайёрлиги. Кайфияти меъёрда, хотиржам, безовталиқдан йирок бўлиши. Шахс рухан хотиржам бўлмас экан, матндаги нуқсонларни кўз билан кўрса ҳам, илғай олмайди.
- Шахснинг ақлий жиҳатдан тайёрлиги. Шахс ақли тақомили меъёрида бўлмаса, у хатоларни англашда мукамалликка эриша олмайди.
- Шахснинг билим кўникмалари ва малакага эга бўлиши. Шахс имло қоидалари, тиниш белгиларининг қўлланиши, синоним, паронимларнинг мазмун-моҳити хақида муайян тўғри фойдаланиш борасида маълум даражадаги малакага эга бўлиши лозим.
- Шахс идрокининг теранлиги. Шахс ҳар қанча билимли, ақлли бўлмаса, матнни идрок этиш, воқелиқни ҳис қилиш даражаси меъёрида шаклланмаган бўлса, мақсадига тўлиқ эришуви эҳтимоллигича қолади.
- Шахснинг психологик тайёрлиги ва диққатни жамлаш. Шахс ўз олдига қўйилган вазифани бажаришга психологик жиҳатдан мосланган бўлиши, атрофдаги воқелиқка чалғимаслиги ва диққатини жамлаш биллиши лозим.

Кўринадикки, матн тахририни амалга оширишда, мақсадга тўлиқ эришишда ва матнни мукамал кўринишга келтиришда психологик омилларнинг аҳамияти катта. Буни ҳар бир муҳаррир (корректор) эътиборга олиши лозим.